

Peucker, Paul M.

**"Onder den glimpigen naam van de Boheemse en Moravische kerk" :
de acceptatie van de herrnhutters in de Nederlanden als Moravische
Broeders**

Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik. 1999, vol. 13, iss.
Sonderheft, pp. [161]-173

ISBN 80-210-2055-5

ISSN 1211-4979

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/105906>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

PAUL M. PEUCKER

**"ONDER DEN GLIMPIGEN NAAM
VAN DE BOHEEMSE EN MORAVISE KERK".¹
DE ACCEPTATIE VAN DE HERRNHUTTERS
IN DE NEDERLANDEN ALS MORAVISCHE BROEDERS**

In deze bundel over de betrekkingen tussen Nederland en Tsjechië mogen de kerkhistorische banden zeker niet ontbreken. Nu denkt u natuurlijk, dat ik hier over Comenius, de Tsjechische bisschop van de Broederuniteit die sinds 1656 in Amsterdam woonde en in Naarden begraven werd, zal berichten. Dan kan ik u gerust stellen, dat zal ik niet doen, maar helemaal mis had u het niet. Ik wil het namelijk over de Broederuniteit hebben.

In de betrekkingen tussen Nederland en Tsjechië hebben kerkelijke zaken al eeuwen een belangrijke rol gespeeld. In Nederland bestaat er zelfs een kerk die zich Moravische Kerk ('Moravian Church', 'Eglise Morave') noemt, maar die in Nederland toch beter bekend is als de Herrnhutter Broedergemeente. De herrnhutters hebben zich in de jaren dertig van de achttiende eeuw in Nederland gevestigd. Hoewel het achttiende-eeuwse Nederland als een bolwerk van tolerantie mocht gelden, gold deze tolerantie in eerste instantie de gevestigde confessies en in veel mindere mate de nieuwkomers. De herrnhutters werden in de eerste decennia van hun bestaan in de Nederlandse Republiek dan ook heftig bestreden. Voor de herrnhutters kwam deze bestrijding als een verrassing: waren zij dan niet de Moravische broeders, die hier al sinds jaar en dag met open armen werden ontvangen?

De theologische zijde van deze bestrijding zal ons vandaag slechts zijdelings bezighouden. Mij gaat het hier om de beeldvorming van de herrnhutters: hoe zagen de Nederlanders de herrnhutters? Waren de herrnhutters in de ogen van de Nederlanders ware Moraviërs, wie de eer en achting van hun eeuwenoude protestantse kerk toekwam, of waren zij dat niet? In hoeverre speelde het beeld

¹ T. J. van den Honert T. H. zoon, *Academische redenvoering over de Boheemsche en Moravische kerk...* (Leiden, 1739), p. 6.

van de Boheemse en Moravische Broeders in de ogen der Nederlandse auteurs van strijdschriften een rol?

Lang voordat Luther zijn 95 stellingen aan de slotkapel te Wittenberg spijkerde, was in Moravië/Bohemen reeds een protestantse hervormingsbeweging actief. De hussietenbeweging, ontstaan na de dood van Jan Hus op de brandstapel in 1415 groeide snel. Deze beweging kende verschillende vleugels: radikale en gematigde. In het jaar 1457 stichtte een groep gematigde hussieten een gemeenschap in het Noordoost-Boheemse Kunvald. Zij noemden zich 'Fratres Legis Christi' – later 'Unitas Fratrum' of 'Jednota bratrská'. Deze Broedergemeente brak volledig met de roomskatholieke kerk. Al gauw ontstonden in heel Bohemen en Moravië andere Broedergemeenten. De geschiedenis van deze kerk kan ons hier niet verder bezighouden. Belangrijk is echter dat zij behalve tijden van tolerantie ook tijden van strenge vervolging heeft gekend. Juist door de vervolging waaraan de Broederuniteit was blootgesteld, verkreeg zij respect in protestants Europa. De levensgeschiedenis van de laatste nog in Tsjechië gewijde bisschop, Jan Amos Comenius, is veelbetekenend voor het lot van de Broederuniteit. Net als vele andere broeders en zusters moest hij vluchten naar Polen, waar zich een tak van de Broederuniteit had gevestigd. In de Tsjechische landen verzonk de Broederuniteit in de illegaliteit. Comenius stierf in 1670 in Amsterdam; officieel bestond de Broederuniteit toen enkel nog in Polen.

In Bohemen en Moravië konden aanhangers van de Broederuniteit slechts nog in het verborgene bijeenkomen. Eén van de publicaties van Comenius is aan hen opgedragen. Het is zijn catechismus ofwel de *Uralte Christliche Catholische Religion*, die in 1661 in Amsterdam gedrukt werd. Er zijn nog maar weinig exemplaren van bekend. Het Uniteitsarchief in Herrnhut mag zich de trotse eigenaar van één (misschien wel het enige) exemplaar noemen.² Comenius droeg dit boekje in klein octaaf op aan "Allen frommen hin und her zerstreweten Schäfflein Christi, *sonderlich denen von F.G.G.K.K.S.S. und Z*". Met deze letters duidde Comenius de plaatsen in Tsjechië aan, waar het "verborgen zaad" van de Broederuniteit voortleefde. De letters staan voor Fulnek, Gastendorf (Jestřábí), Gerlsdorf (Jerlochovice), Klantendorf (Kletná), Klötten (Kujavy), Seitendorf (Životice), Stachendorf (Stachovice) en Zauchtental (Suchdol).³ Deze laatste plaats, ten noordoosten van Olomouc, is één van de schakels tussen de oude Boheemse Broederuniteit en de hernieuwde herrnhutter Broederuniteit. Uit Suchdol kwamen in de jaren 1720 verschillende families naar Herrnhut,

² *Die Uralte christliche Catholische Religion, in kurtze Frag und Antwort verfasst. Vor alle Christen-Menschen, alt und jung, seliglich zu gebrauchen* (Amsterdam, 1661). (AB II.R.2.12). Het Uniteitsarchief bezit ook een handgeschreven kopie van de catechismus (AB.II.R.2.12.a), uit het bezit van Jacob Till uit Kunvald (1713–1783).

³ Adolf Vacovský, "History of the Hidden Seed (1620–1722)" in: *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien- Moravian Studies*, red. M. P. van Buijtenen, C. Dekker en H. Leeuwenberg (Utrecht, 1975), p. 35–54, hier p. 43.

zoals de families Nitschmann, Zeisberger en Heckewälder. Fulnek, Kunvald en Životice liggen dichtbij Suchdol. Ook Senfleben (Zenklava) was niet ver. Dit was de plaats waar Christian David, stichter van Herrnhut, geboren werd.

Christian David werd in 1692 in Zenklava geboren. Hij werd katholiek opgevoed, maar ging in 1715 tot het protestantisme over. Tijdens zijn reizen door Saksen en Silezië leerde hij in 1722 de jonge rijksgraaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) kennen, die hem toestemming verleende om zich met andere Moravische vluchtelingen op diens landgoed Berthelsdorf te vestigen. En zo gebeurde het dat Christian David op 17 juni 1722 de eerste boom velde voor een huis aan de straat tussen Löbau en Zittau. Hier ontstond een kolonie voor protestantse vluchtelingen uit Moravië, die de naam Herrnhut kreeg.

Vijf jaar later woonden aan de voet van de Hutberg al zo'n 300 mensen. De helft van hen was afkomstig uit Moravië en Bohemen⁴, de andere helft kwam uit andere Duitse gebieden. Herrnhut was slechts één van de plaatsen waar Tsjechische vluchtelingen zich in de eerste helft van de 18de eeuw vestigden. Andere groepen gingen bijvoorbeeld naar Gerlachsheim, Hennersdorf en Rixdorf bij Berlijn (nu Berlin-Neukölln). Anders dan deze vluchtelingenkolonies bezat Herrnhut een geheel eigen dynamiek. Twee belangrijke redenen kunnen hiervoor genoemd worden.

Ten eerste is dat de verbinding met de graaf von Zinzendorf. De jonge rijksgraaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf was sinds 1722 in bezit van het landgoed Berthelsdorf. Hier had hij ook een slot laten bouwen. In Dresden bekleedde hij het ambt van raadsheer aan het hof. Zijn werkelijke belangstelling lag echter op godsdienstig gebied: zijn streven was christenen van verschillende confessies te verenigen in een philadelphische beweging. We zouden Zinzendorf oecumenisch avant-la-lettre kunnen noemen. Ongezoekt kwam Zinzendorf in aanraking met de groep Moravische vluchtelingen, die zich op zijn landgoed vestigden. Hij realiseerde zich dat dit de christenen waren, die hij om zich wilde verzamelen. In 1727 vestigde hij zich midden in de vluchtelingenkolonie en nam naast de rol van ambachtsheer ook die van geestelijk leidsman van de gemeenschap op zich. Door zijn idealisme en charisma wist Zinzendorf de Moravische immigranten tot een hechte gemeenschap te smeden, die zich al spoedig ook buiten Herrnhut verspreide.

Hieraan vooraf ging nog een andere gebeurtenis, die we als tweede reden voor de uitstraling die van Herrnhut uitging, kunnen beschouwen. Op 13 augustus 1727 beleefden de inwoners van Herrnhut een opwekking, een krachtige religieuze ervaring, die als geestelijke geboortedag van de Hernieuwde Broederuniteit beschouwd kan worden. In Herrnhut had zich in de loop van vijf jaar een bont gezelschap van personen van verschillend christelijk pluimage

⁴ Zie over de personen uit Bohemen en Moravië: Felix Moeschler, *Alte Herrnhuter Familien. Die mährischen, böhmischen und österreichisch-schlesischen Exulanten. Anlässlich des 200jährigen Jubiläums der Brüdergemeinde am 17. Juni 1922*. 2 dln. (Herrnhut 1922–1924).

verzameld. Behalve de 150 Moravische vluchtelingen woonden hier ook nog eens zoveel andere personen, die aangetrokken werden door het vooruitzicht in een christelijke gemeenschap te leven. Ieder bracht zijn eigen theologische denkbeelden mee, waarvan niemand zo snel wilde wijken en die in de loop der tijd herhaaldelijk krachtig botsten. De situatie had zich in 1727 dermate verslechterd, dat de eerste inwoners Herrnhut al weer verlieten. Op dat moment greep Zinzendorf in; hij vestigde zich in Herrnhut, stelde statuten op voor het samenleven in het dorp en voor een christelijke gemeenschap. Daarmee was zowel het burgerlijke als godsdienstige leven in Herrnhut formeel geregeld. Daarbij voerde de graaf intensieve pastorale gesprekken met de Herrnhutters en legde zo de basis voor een toenadering. Een en ander culmineerde tijdens een avondmaalsviering op 13 augustus 1727. Het is moeilijk een ingrijpende godsdienstige ervaring in de nuchtere woorden van een wetenschappelijke bijdrage weer te geven. De aanwezigen ervoeren de nabijheid van Jezus Christus en besloten zich aaneen te sluiten tot een gemeente.

Als belangrijk kenmerk van de herrnhutter theologie geldt sindsdien de opvatting dat in het licht van de menswording en kruisdood van Christus alle theologische geschillen van ondergeschikt belang zijn. Van Herrnhut ging sindsdien een beweging uit om christenen uit verschillende kerken te doordringen van het belang van dit feit en nader tot elkaar te brengen. De herrnhutters beschouwden ieder mens als broeder of zuster, wiens hart van de betekenis van Christus' lijden en sterven doordrongen was en die daarom zijn leven aan de Heiland wilde geven. De confessionele achtergrond (of men nu luthers, gereformeerd, doopsgezind was of tot de oude Broederuniteit behoorde) werd daarbij weliswaar niet vergeten, maar was geen reden om niet tot de Broedergemeente toegelaten te worden. De herrnhutter Broedergemeente was dus meer dan enkel een voortzetting en wederopleving van de oude Broederuniteit. De herrnhutters beschouwden zich als een hernieuwing van deze oude protestantse kerk, maar wilden zich niet tot de Tsjechen beperken. Zij lieten zich inspireren door het erfgoed van de vaderen, maar voegden daaraan andere en nieuwe elementen toe.

De Broederuniteit van Herrnhut was dus een getransformeerde Broederuniteit. De reacties van de buitenwereld waren verdeeld. Belangrijk voor Zinzendorf en de broeders was de erkenning door Daniel Jablonsky, hofpredikant te Berlijn, kleinzoon van Comenius en bisschop (senior) van de Poolse Broederuniteit. Hij onderhield goede contacten met Zinzendorf en was bereid in 1735 de eerste herrnhutter, David Nitschmann (uit Suchdol), tot bisschop te benoemen. Daarmee was het bisschopsambt van de oude op de hernieuwde uniteit overgegaan. Op wens van de koning van Pruisen Frederik Willem I benoemde Jablonsky in 1737 Zinzendorf eveneens tot bisschop van de Moravische Broeders. Bij anderen riep deze bisschopswijding vragen op: hoe kon een gereformeerd predikant (Jablonsky) een lutheraan tot bisschop van de Moravische Broeders maken? Het leek een gevaarlijke en misleidende vermenging van confessies te zijn.

De eerste herrnhutters die de Nederlanden aandeden, waren David Nitschmann, Johann Töltzschig en Wenzel Neisser, die in juni 1728 – een klein jaar na de hernieuwing van de Broederuniteit – door Zinzendorf erop uit gestuurd waren om contacten in Engeland te leggen. Zinzendorf had hen ook een brief voor prinses Maria Louise van Oranje meegegeven. Zinzendorf had haar in 1719 leren kennen en hoopte van haar steun te krijgen voor zijn plannen. In het aanbevelingsschrijven stelde hij haar deze lieden voor als "Abgeordnete aus den böhmischen Brüdern", die haar het nieuws kwamen brengen van de onder zijn jurisdictie "wieder in Stand gesetzten böhmisch- und mährischen Brüder-Gemeinden".⁵ Hoe de prinses de drie gezanten uit Herrnhut ontving, weten we niet. In hun dagboek beschrijven ze hun avonturen tussen Arnhem en Rotterdam – een bezoek aan Maaïke Meu wordt echter niet vermeld.⁶ Hun oponthoud baarde weinig opzien en ging onopgemerkt aan de Nederlanders voorbij.

Meer gevolgen had het verblijf van August Gottlieb Spangenberg, voorheen theoloog in Halle en sinds 1733 in Herrnhut. Hij kwam in 1734 naar de Nederlanden om te onderzoeken of Moravische vluchtelingen zich in de kolonie Suriname konden vestigen. Dit bezoek leidde zowel tot het begin van het zendingswerk van de Broedergemeente in Suriname als tot het ontstaan van een herrnhutter vriendenkring in Amsterdam. Hieruit zou zich binnen enkele jaren een Nederlandse Broedergemeente ontwikkelen.

Hoe reageerden de Nederlanders nu op de Moravische Broeders uit Herrnhut, met wie ze sindsdien te maken kregen? Spangenbergs correspondentie bevat heel wat gegevens hieromtrent. Het is opmerkelijk dat Spangenberg in Amsterdam enkele personen trof, die "von weitem" van Herrnhut gehoord hadden. Van de Moravische Broeders had men echter geen goede voorstelling:

Ich sahe, daß sich viele einen ganz furchterlichen Concept von den Mährischen Leuten machten. Einige confundirten sie mit böhmischen polnischen Brüdern und tribuirten ihnen socinianischen Principia; andere hiltten sie vor Hussiten und befürchteten bey ihnen aufrührische Dinge – und dieses sind eben die zweyerley Dinge, die man in Holland ungern tolerirt.⁷

Om het een en ander recht te zetten kwam Spangenberg met de Amsterdamse publicist Isaïc le Long overeen een boek over Herrnhut uit te geven.⁸

Het is dit boek geweest, *Godts Wonderen met Zyne Kerke*, dat in 1735 verschenen is, waardoor de herrnhutters in de Nederlanden bekend geworden zijn. In dit boek werd "een gedenkwaardig verhaal" vertoond van "meest

⁵ Minuut van Zinzendorf aan M. L. van Oranje, Herrnhut 30. 5. 1728 (Uniteitsarch. 6.A.a.23.e).

⁶ Reisverslag, gedat. Londen 15 juli 1728 (Unititeitsarch. R.13.A.1.7).

⁷ Spangenberg aan Zinzendorf, Amsterdam 7. 12. 1734 (Uniteitsarch. R.10.A.a.6.1).

⁸ Zie: P. M. Peucker, "'Godts Wonderen met Zyne Kerke': Isaïc le Long (1683–1762) en de herrnhutters", in: *De Achttiende Eeuw* 25 (1993), p. 151–185.

Boheemsche en Moravische Broeders, die in Herrnhut toevlucht gevonden hadden en daar een Broedergemeente gesticht hadden." De vraag of men echt met Moravische Broeders te maken had, werd niet gesteld, zo vanzelfsprekend was dit gegeven voor Le Long. Hij was niet de enige. Ook Joannes Deknatel, doopsgezind predikant in Amsterdam, was hiervan overtuigd. In het lofdicht dat hij voor Le Longs boek schreef, lezen we:

Wie Jesus mint kooome aangetreden,
 En zie een schaare zyner leeden
 By een gevloeit in Saxenland;
 Een zaad van Hus, thans uitverkoren,
 En door het God'lyk zaad herbooren
 En 's Hoogsten arm aldaar geplant.

En Deknatel was niet de enige predikant die zo dacht. Ook Johann Eberhard Alstein, Hoogduits predikant te Amsterdam, was vol lof over het herleven van de Boheemse Broeders; Hieronymus van Alphen, oom van de bekende dichter, en Franco de Bruyn, beide gereformeerd predikant te Amsterdam, deelden in de sympathie voor de Moravische broeders. Maria Louise van Oranje besloot na lezing van Le Longs boek Zinzendorf aan te bieden om een Moravische kolonie in haar baronie IJsselstein aan te leggen.

Zinzendorf ging dankbaar op Maria Louises aanbod in. Het voortbestaan van Herrnhut was onzeker geworden en hij hoopte in IJsselstein de mogelijkheid te hebben, eventueel uit Saksen gebannen Moraviërs onderdak te verschaffen. Tijdens een bezoek aan de prinses in Leeuwarden in 1736 smeedde hij plannen voor een tweede Herrnhut in Holland. Nog in hetzelfde jaar werd even buiten de stad IJsselstein een perceel gekocht; in het daaropvolgende jaar legde David Heckewälder, afkomstig uit Suchdol, de grondsteen voor het gebouwencomplex 's Heerendijk. De aanleg van 's Heerendijk was een Moravische aangelegenheid. Het bouwontwerp was van de hand van Christian David, de timmerman uit Zenklava die ook de eerste huizen van Herrnhut had gebouwd. De gemeenteoudsten waren Melchior en Anna Zeisberger, beiden uit Suchdol. Van de 16 herrnhutters, die eind 1736 bij IJsselstein woonden en bij de opbouw van de gemeente hielpen, waren 14 Moraviërs.

Het percentage Moraviërs bleef echter niet zo hoog. Met het toenemen van het aantal Heerendijkers bleef het aantal Moraviërs absoluut gezien nagenoeg constant, waardoor in 1740 hun percentage tot 10 % was gezonken. Er waren toen 10 personen uit Moravië afkomstig op een totaal van 64 vaste bewoners. Spoedig daalde dit aantal ook absoluut: in 1743 was nog slechts één Moraviër over.⁹

De teruggang van het aandeel van de Moraviërs had ten eerste te maken met de groei van de herrnhutter beweging, waarbij personen uit verschillende landen

⁹ Zie P. M. Peucker, *'s Heerendijk. Herrnhutters in IJsselstein 1736-1770* (diss. Utrecht, 1991), p. 188.

zich aansloten, met als gevolg dat het aantal Moraviërs relatief gezien terugliep. Ten tweede werden veel Moraviërs doorgestuurd naar de gemeenten in de nieuwe wereld waarvan Bethlehem in Pennsylvanië het herrnhutter centrum was. In 's Heerendijk voelde men sterk de negatieve invloed van de gereformeerde predikanten, die de herrnhutter beweging bestreden. Prins Willem stond zijn moeder niet toe om de omstreden herrnhutters openlijke steun te verlenen. Iedere groei van 's Heerendijk was onmogelijk geworden; de herrnhutters in IJsselstein waren aan een strenge immigratieregelgeving onderworpen. Vanaf 1746 hoopte men in Zeist, waar men onafhankelijker van de overheid was, een gunstiger plaats voor een Nederlandse Broedergemeente gevonden te hebben.

De vraag dringt zich nu op hoe de auteurs van de Nederlandse strijdschriften omgingen met het vraagstuk van de Moravische identiteit van de herrnhutters. Zij moesten een oplossing vinden voor de tegenstrijdigheid dat deze lieden, die zij openlijk kritiseerden, zich uitgaven voor Boheemse en Moravische broeders, die sinds jaar en dag op de sympathie en daadwerkelijke steun van de gereformeerde predikanten konden rekenen.

De pennenstrijd¹⁰ voor en tegen de herrnhutter beweging begon met de publicatie van een herderlijk schrijven van de Amsterdamse kerkeraad in 1738. De kerkeraad was zich bewust van het probleem:

De een zal denken, hoe deze lieden zoo gevaarlijk kunnen geoordeelt worden? daar zy den naam dragen van een oude Boheemsche en Moravische Broedergemeente, waar voor zy ook van vele eenvoudige gehouden worden, gelyk zy zig veel moeyte geven, om daar voor door te gaan. Wy schatten de echte Oude Boheemsche Broederen zeer hoog, en houden ze voor flonkerstarren, die in het midden van de Antichristische duisternisse, een zuiverder licht der Apostolische waarheit bewaart, en in eenen voorbeeldigen wandel uitgemunt hebben ...¹¹

Dit mocht dan wel zo zijn, maar de kerkeraad kon de herrnhutters niet als Boheemse Broeders aannemen:

Dog tot onze smerte, kunnen wy, buiten den aangenomen naam van Boheemsche Broederen, buiten eenige Personen, die versch het Pausdom ontvlugt, tot hen zyn overgekomen, en buiten eenige uitwendige schikkingen en ordeningen in die gemeente, die zy zelfs ten bewyze van hunne wankelmoedige

¹⁰ Een overzicht van de antihernhutiana en de hernhutiana bij W. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der hernhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw* (diss. Utrecht, 1935). Zie ook D. Meyer, *Bibliographisches Handbuch zur Zinzendorf-Forschung* (Düsseldorf, 1987).

¹¹ *Herderlijke en Vaderlijke brief, houdende aan de bloeyende Hervormde gemeente, binnen deze stad vergadert, tot ontdekkinge van, en waarschonwinge tegen de gevaarlijke dwalingen van die lieden, dewelke onder den naam van Hernhuthers bekend zijn. Geschreven van de predikanten en ouderlingen des kerken-raads van Amsteldam* (Amsterdam, 1738), p. 7.

onstandvastigheid, dikmaal veranderen, niets in en by hen vinden, dat sweemt, of naar de Lere of naar de Practyk van oprechte Boheemsche Broederen, die met het begin van de Kerk-Hervorminge, hunne openbare Belydenisse, openhartig en zonder agterhoudinge (geheel anders als deze lieden) hebben overgegeven.¹²

Hoewel de Amsterdamse predikanten dus wel overeenkomsten zagen tussen de herrnhutters en de oude Broederuniteit (overeenstemming in naam, personen die uit Bohemen en Moravië naar Herrnhut gekomen waren en enkele overeenkomsten in de organisatie van de gemeente), was voor de gereformeerde predikanten doorslaggevend, dat de herrnhutters en de Boheemse Broeders in de leer *niet* overeenstemden. Met het vaststellen van deze herrnhutter leer hadden de predikanten overigens nogal wat moeite. De herrnhutters hadden geen eigen belijdenis opgesteld en de Amsterdammers moesten de leer uit geschriften van derden over de herrnhutters afleiden.

Ook theologen in andere plaatsen in de Republiek hielden zich met de herrnhutters bezig. Albertus Voget, hoogleraar in Utrecht, redeneerde in 1739 spitsvondig:

Ongerymt: dat de Herrnhutters, ons willende hervormen, voorgeven dat zy de oude Moravische Leer hebben (zonder die te willen belyden) welke wy lang in warheit beleden hebben.¹³

Voget bleef echter niet staan bij een vermeend verschil in leer tussen herrnhutters en Boheemse Broeders:

Maar de twee voornaamste voorstanders [leiders] der Herrnhutters, de Hoog Welgeb. Heer Graaf van Zinzendorf, enz. en de Hoog Ed. Heer Baron van Watterville zijn immers uit Moravien niet gekomen. Beide, zo wel zijn Excellentit [sic] als Hoog Edelheit, zo my berigt is, hebben in hunne jeugd in de oeffenschool te Halle geweest, alwaar zy de Mystike gronden hebben kunnen inzuigen. De Heere Graaf heeft al vroeg eene zonderlinge gemeente willen stigten, waartoe men ook bequaamlyk eenige vervolgte Boheemsche en Moravische menschen kon aannemen, om aan die nieuwe gemeente eenen glimpigen naam te geven.¹⁴

In Leiden was het de kerkhistoricus Taco Hajo van den Honert die zich met de herrnhutter beweging bezighield. Voor zijn inaugurele rede op 28 februari 1739 koos hij een actueel thema: de geschiedenis en leer der Boheemse en Moravische Broeders. Hoewel hij de herrnhutters nergens bij name noemde,

12 Ibid.

13 A. Voget, *Oorsprong en voortgang van de valsche mystike godgeleerdheit ...* (Utrecht, 1739), voorwoord p. 3.

14 Ibid., p. 30.

was het zijn gehoor duidelijk wie hij met "deze nieuwelingen en vreemde predikers" bedoelde.¹⁵ Er hadden zich velen

[...] voornamelijk uit Bohemen en Moravien, ter ontvliedinge van de Roomsche bygelovigheid en geweldenarye, en om God op eene andere wyze te dienen, met verlatng van hunne goederen, en van hun Vaderland, zig naar elders, *in eene zeer bekende plaats van Duitsland* [...]

begeven om daar een gemeente te stichten.¹⁶ Van den Honert onderzocht vervolgens de geschiedenis van de Boheemse en Moravische kerk. De oorsprong van deze kerk ging volgens hem op de Waldensen terug en hij concludeerde "dat er geen Boheemsche en Moravische Kerk zy, welke een ander geloov dan dat der Waldensen heeft".¹⁷ In de geschiedenis van de Broederuniteit zijn er zeker contacten met de Waldensen geweest, B de wijding van de eerste broederpriesters geschiedde door een Waldenser B, maar het lijkt waarschijnlijk dat de jonge hoogleraar kerkgeschiedenis hier de Broederuniteit met de taborieten verwarde. Van den Honert bleef er echter bij: "Deze dingen [...] tonen ons wederom op het allerduidelikste, dat de Boheemse en Moravise Kerk, [...] dezelve is met die der Waldenzen".¹⁸ Een groep nu die niet overeenstemde met de leer der Waldenzen kon onmogelijk beweren tot de Boheemse en Moravische Kerk te behoren. Zo mochten de herrnhutters wel uit Bohemen en Moravië stammen, ze hadden volgens Van den Honert een andere leer. "Een Kerk immers moet hare vastigheid doen blyken, niet uit den oorsprong (harer leden) maar uit haar Geloov en Godsdienstoeffening".¹⁹

Eveneens in het jaar 1739 kwam Kulenkamp, de dominee achter de Amsterdamse *Herderlijke Brief* met een eigen strijdschrift *De Naakt ontdekte enthusiastery, geest-dryvery, en bedorvene mystikery der zo genaamde herrnhuthers*, waarin hij de totstandkoming van de *Herderlijke Brief* nog eens uiteenzet. Inmiddels was hij tot de overtuiging gekomen dat niet alles dat uit Moravië kwam, goed was. Een vriend had hem gewezen op een bericht in een oude aflevering van de *Hollandse Mercurius*. In 1671 werd daarin bericht over enkele Hollandse families die "door zekere misleiders, die men Mähr. Broeders noemde" naar Moravië gelokt waren, onder het voorwendsel dat men daar beter en met minder huishoudelijke inspanningen kon leven dan in Holland. Deze families verkochten hun bezittingen in Holland en vertrokken naar Moravië, "geleit door deze Mähr. Broeders [...]. Maar als zy nu in Mähren kwamen, wierden zy opgesloten en aan 't weefgetouw, spinnen en handenarbeid gezet,

15 T. J. van den Honert T. H. zoon, *Academische redenvoering over de Boheemsche en Moravische kerk* ... (Leiden, 1739), p. 101.

16 *Ibid.*, p. 6.

17 *Ibid.*, p. 11.

18 *Ibid.*, p. 18.

19 *Ibid.*

naadat ze al haar mooy gelt deze oppersten der Mähr. Broeders hadden overgegeven". Zij werden getroost met het verhaal dat zij net als de Israëlitzen in de woestijn waren, "maar zo zy met Moses volk wilden murmureren, dat zy maar het gezicht van het Lant Canaan, dan doch nimmer de possessie daar van zouden genieten". Hiermee wilden de Hollanders geen genoegen nemen en verlieten Moravië, onder achterlating van al hun bezittingen.²⁰ De Moravische kerk was dus volgens Kulenkamp al veel langer niet meer wat zij eens geweest was.

Intussen mengden de herrnhutters zich vanuit hun centrum 's Heerendijk ijverig in de strijd. De Zwitserse baron Friedrich von Watteville, jeugdvriend van Zinzendorf en hoofd van de gemeente bij IJsselstein, deed zich kennen als auteur van verdedigingsgeschriften, die hij in samenwerking met Isaac le Long, de Amsterdamse publicist, uitgaf. Het probleem bij de herrnhutter verdediging was, dat zij geen eigen belijdenis wilden uitgeven. De herrnhutters vreesden dat een eigen leergeschrift de dogmatische geschillen alleen zou vergroten, want dan hadden de theologen iets in handen waarvan ze weinig heel zouden laten. Volgens Zinzendorf moest het voldoende zijn, wanneer de broeders zich op bestaande leergeschriften beriepen. Bovendien zagen de herrnhutter broeders en zusters zichzelf niet als een nieuwe kerk, maar als een bovenkerkelijke opwekkingsbeweging, waarbij personen uit verschillende confessies zich konden aansluiten. Dat waren dan de Moraviërs, die zich tot de oude Broederuniteit rekenden en anderen tot de lutheranen, gereformeerden en doopsgezinden.

Voor de Wijkse predikant Antoni van Hardeveldt was duidelijk dat in de herrnhutter beweging Zinzendorf een centrale positie innam.²¹ Bovendien concludeerde hij dat de herrnhutters geheel andere zaken nastreefden dan de Boheemse Broeders. Gingen niet de herrnhutters in alle opzichten veel verder dan de Boheemse Broeders? Hij schreef in 1741:

Doch dit is zeker - dat 't buiten het oogmerk der Boheemsche en Moravische Broederen of Vluchtelingen geweest zy, om zich in alle Landen uit te zetten, en dus op de fondamenten van Herrnhuth, zo onder de Heidenen, als onder de Christenen uit allerlei zoort van Gezindtheden, nieuwe Kerken of Gemeenschappen te stichten.²²

De herrnhutter Broedergemeente was volgens Van Hardeveldt een nieuwe kerk, geleid door de graaf von Zinzendorf, waarin de Moravische Broeders waren opgegaan:

²⁰ G. Kulenkamp, *De naakt ontdekte enthusiastery, geestdryvery, en bedorvene mystikery der zo genaamde herrnhuthers ...* (Amsterdam, 1739), voorwoord (ongepag.). Als bron noemde hij de *Hollandse Mercurius* van oktober 1671, p. 145.

²¹ A. van Hardeveldt, *Een kort bericht van den kerkform der zo genaamde Herrnhutheren ...* (Dordrecht, 1741).

²² *Ibid.*, p. 12.

't Is derhalven het byzonder oogmerk des Graven van Zinzendorff, als ook van andere Hoofden der Herrnhutsche Gemeente om by gelegenheid dezer Vluchtelingen uit hun Vaderlandt, de Fondamenten van Herrnhuth alom in de Waereldt uit te leggen, en daar op eene algemeene nieuwe Christen Kerk te bouwen.²³

Dit aangetoond hebbende, was niet langer de leer van de Moravische Broeders van belang, maar ging het om hetgeen Zinzendorf predikte. En hier greep Van Hardeveldt terug op het strijdgesprek dat Zinzendorf reeds in 1738 had met de Haagse predikant Philip Manger, waarin hij verklaard had: "Ik ben soo verre van de predestinationsleere [...] als den hemel is van de aerde"²⁴. Zinzendorf hing dus niet de predestinatieleer aan – voor orthodoxe gereformeerde predikanten het cruciale punt – en was daardoor als niet rechtzinnig te beoordelen.

Het heeft derhalven zyne redenen dat de Heer Graaf van Zinzendorff wel allerlei gevoelens en gezinthenen in liefde dragen kan, om met niemandt daar over te twisten of verschil te maken: maar geenzints het gevoelen der byzondere genade, voor welk onze Vaders, zo wel als de oude Boheemsche en Moravische Broeders, gestaan hebben, en noch onze Kerk staat.²⁵

Hardeveldts conclusie: Zinzendorf wil een nieuwe kerk stichten en laat de Moravische vluchtelingen in deze "Algemeene Herrnhutsche Kerk" opgaan.

In het vervolg zijn dan ook meer de persoon van Zinzendorf, zijn geschriften en de andere herrnhutter geschriften het onderwerp van onderzoek in de polemische literatuur. De vraag in hoeverre nu de herrnhutters met de Moravische broeders gelijk te stellen zijn, lijkt beantwoord en afgehandeld en wordt slechts terloops genoemd. Alleen voor Kulenkamp blijft het een belangrijke kwestie. In 1743 publiceerde hij *Het geopenbaarde geheim der ongerechtigheit* waarin hij nog eens fel van leer trekt tegen de herrnhutters en de graaf von Zinzendorf. In het voorbericht draait het erom: "Zy willen ons dwingen dat wy blindelings op hun woord moeten geloven dat zij echte Boheemsche en Moravische Broeders zyn".²⁶ In de weerlegging van die stelling kan hij niets meer toevoegen aan hetgeen al eerder geschreven is.

De andere strijdliteratuur – voorzover die mij toegankelijk is geweest – houdt zich niet meer met het thema bezig. Dat hoefde ook niet, want sinds het beschikbaar worden van zoveel meer herrnhutter geschriften en van berichten van uitgetreden aanhangers, die de meest schandelijke verhalen konden

²³ Ibid., p. 12–13.

²⁴ Acta van de Zuidhollandse Synode 1738, Rijksarchief Utrecht, Prov. Kerkbestuur Utrecht, inv. nr. 131, f. 49 v.

²⁵ A. Van Hardeveldt, *Een kort bericht*, p. 47.

²⁶ Voorbericht (ongepagineerd) ****2.

vertellen, was er voor de Nederlandse tegenstanders genoeg ander materiaal om zich mee bezig te houden. In 1750 verschenen nog eens twee officiële, kerkelijke publicaties. De Amsterdamse kerkeraad deed een tweede herderlijk schrijven tegen de Broedergemeente het licht zien en de Utrechtse synode publiceerde een *Memorie* om de Staten van Utrecht te bewegen iets tegen de broeders in het nieuw gestichte Zeist te ondernemen. In beide geschriften werd aan de hand van citaten uit het gezangboek van de Broedergemeente en uit preken van Zinzendorf de onrechtzinnigheid van de beweging aangetoond. Naar de vermeende overeenstemming tussen herrnhutters en Moravische broeders werd niet gevraagd.

Na 1750 werd het rustig wat betreft de anti-herrnhutiana. Pas in 1764 verscheen van de Kampenaar Adriaan Hendrik Stompwijk weer een strijdschrift waarin de hoofdpunten uit oudere strijdschriften nog eens de revue passeerden. Van de *Herderlyke brief aan de gemeente van 's Hertogen Bosch* van de emeritus predikant Cornelis de Witt (1768) is slechts de titel bekend. De laatste aanval kwam uit de pen van de Rotterdamse gereformeerd predikant Petrus Hofstede, die in 1802 de polemieken nog eens nieuw leven wilde inblazen.²⁷ Reeds op het eerste blad is te lezen dat "er slechts weinige en misschien in 't geheel geen echte afkomelingen van de Oude Moravische en Boheemsche Geloofsbelijders bij de Herrnhutsche Secte gevonden worden". Het was inmiddels een verouderd geluid.

Na Zinzendorfs dood (1760) probeerden zijn opvolgers de Broedergemeente een rechtzinniger en minder omstreden aanzien te geven. Hoewel daarbij misschien een aantal originele elementen verloren zijn gegaan, hebben zij succes gehad en kon de Broedergemeente sindsdien op een bredere acceptatie rekenen. De nieuwe generatie theologen, die in de tweede helft van de 18de eeuw aantrad, was in een aantal opzichten toleranter dan de vorige. Voor hen waren de herrnhutters ook geen nieuwe stroming meer, die zich eerst een plaats diende te bemachtigen. Bij verschillende theologen viel het oordeel over de Broedergemeente gunstig uit. Vooral de zendingsactiviteiten van de herrnhutters werden door de nieuwe generatie theologen gewaardeerd. De aanspraak van de herrnhutters de voortzetting van de Oude Broederuniteit te zijn, hoefde dan ook niet meer bestreden te worden.

De voorrede die de Zeeuwse professor Herman Johannes Krom in 1793 voor de Nederlandse vertaling van de *Ratio Disciplinae Unitatis Fratrum* schreef, getuigt van dit volstrekt andere geluid: "Het schijnt bij een aandagtig nagaan der geschiedenis nauwelijks te kunnen ontkend worden, dat de herstelde Broeder-Gemeente uit de oude Boheemsche en Moravische Kerk *waarlyk haaren oorsprong heeft*."²⁸ Het feit dat de classis Walcheren van de gereformeerde kerk

27 Lütjeharms wijst erop dat Hofstede met zijn kritiek vooral het Nederlandsch Zendinggenootschap wilde treffen. (*Philadelphisch-oecumenisch streven*, p. 197).

28 H. J. Krom, voorrede bij: J. Loretz, *Ratio disciplinae Unitatis Fratrum A.C. of Grondschets van de inrichtingen der Evangelische Broeder-Gemeenten....* (Dordrecht, 1793), p. IV.

aan deze voorrede haar goedkeuring hechtte, bewijst nogmaals hoezeer de gereformeerde kerk in de Nederlanden haar positie ten opzichte van de herrnhutters volstrekt gewijzigd had.

Tot slot wil ik nog één godgeleerde aan het woord laten komen. Voor Annaeus Ypey, hoogleraar kerkgeschiedenis in Harderwijk, bestond er in 1808 geen twijfel dat de herrnhutters terug gaan op de waldenzen, wiclefieten en hussieten, wat zijn collega Van den Honert 60 jaar daarvoor nog had bestreden. Zo kon Ypey de Broedergemeente "het eerwaardig overblijfsel [...] van de oudste getuigen der waarheid" noemen en zelfs van "de oude moederkerk, waaruit de gansche Protestantsche kristenheid is voortgesprooten" spreken. Wanneer hij dan nog vervolgt: "Aan hunne, in het verborgene brandende, fakkel hebben onze Hervormers in de zestiende eeuw het openbaare licht ontstoken", dan staan de herrnhutters eindelijk, na bijna een eeuw, op dezelfde tree als de oude Boheemse Broederuniteit.²⁹

Toen de herrnhutters sinds 1735 naar de Nederlanden kwamen, werden zij door verschillenden aanvankelijk als broeders ontvangen en viel hun de eer van een oude, eerbiedwaardige martelarenkerk ten deel. Spoedig overheerste een ander geluid. De houding van de meerderheid van de gereformeerde predikanten werd afwijzend, toen zij merkten dat de herrnhutters in veel opzichten vernieuwend waren en niet bleven stilstaan bij het erfgoed van hun voorouders. Legde men op hen het criterium van overeenstemming in leer aan, dan bleek al gauw dat de herrnhutters afweken van de Moravische broeders. Ook hun Moravische organisatie en zelfs de persoonlijke afstamming van de Moravische broeders werd ontkend. Na 1743 concentreerde de bestrijding zich vooral op de herrnhutter liederen en de preken van Zinzendorf. Dat de herrnhutters zich ten onrechte met de naam der Broeders sierden, stond toen voor velen vast en hoefde niet meer aangetoond te worden. Aan het einde van de eeuw overheerste een volstrekt ander beeld van de herrnhutter Broedergemeente: hoewel in veel opzichten in liturgie, organisatie en belijdenis anders dan de oude Broederuniteit en hoewel het duidelijk was dat de Broedergemeente inmiddels een wereldwijde kerk geworden was, waarin het aandeel Moravische afstammelingen tot een minimum geslonken was, geloofden de hier geciteerde hoogleraren dat de herrnhutters uit deze oude kerk waren voortgekomen en dat zij hiervan een voortzetting waren.

Zo moge duidelijk geworden zijn waarom in verschillende delen van de wereld vele duizenden zich met overtuiging Moraviër of "Moravian" noemen, zonder één woord Tsjechisch te kunnen of één druppel Tsjechisch bloed te bezitten.

²⁹ A. Ypey, *Geschiedenis van de kristelijke kerk in de achttiende eeuw*, dl. 9 (1808), gecit. bij Aart de Groot, "Herrnhutters in de wereld van het negentiende-eeuwse Nederlandse protestantisme" in: Aart de Groot en Paul Peucker (red.), *De Zeister Broedergemeente 1746/1996. Bijdragen tot de geschiedenis van de herrnhutters in Nederland* (Zutphen, 1996), p. 203–216, hier p. 209–210.

